

53. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5 228.
54. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 34. Спр. 1440.
55. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 789 «а». Спр. 215.
56. ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 29.
57. ЦДІАК України. Ф. 1342. Оп. 1. Спр. 182.
58. Ширле И. *Третий чин или средний род*: история поиска понятия и слов в XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: ИЛО, 2012. Т. 1. С. 225–248.
59. Sichocka-Petrażycka Z. *Żywioł niemiecki na Wołyniu*. Warszawa: Neuman and Tomaszewski zakład graficzny we Włocławku, 1933. 168 s.

Оксана Карлина. Городские сословия в структуре населения Волынской губернии (конец XVIII – середина XIX ст.). Определяются категории населения, которые составляли городские сословия в Волынской губернии на протяжении 1795–1861 гг. На рубеже XVIII и XIX вв. среди городских сословий волынских городов выделяются купцы, мещане, вольные люди и иностранцы, а с 1830-х гг. – «граждане» и «почетные граждане»; ремесленники и цеховые почти не фиксировались как отдельное городское сословие, а засчитывались к сословию мещан. Наиболее численным было мещанство, а купцы составляли лишь несколько процентов в составе населения губернии. На основе статистических данных проведен анализ изменений в численности различных категорий городских сословий. Доля мещан и купцов в составе населения губернии росла и в 30-х гг. XIX в. достигла 15–18 %. Во второй половине XIX в. она уменьшилась из-за негативной демографической ситуации. На то время городские сословия составляли большинство в составе населения во всех уездных городах, кроме губернского центра Житомира. На Волыни на несколько процентов численность городских сословий была больше, нежели в европейской части Российской империи.

Ключевые слова: Волынская губерния, население, городские сословия, мещане, купцы, «вольные люди», «граждане», «почетные граждане».

Oksana Karlina. Urban Estates in the Population Structure of the Volyn Province (the end of the Eighteenth – the Middle of the Nineteenth Century). The categories of the population belonging to urban estates in the Volyn province during the period of 1795–1861 were determined. At the turn of the eighteenth and nineteenth centuries among the urban estates of the Volyn cities merchants, philistines, free people and foreigners were identified, and from the 1830s also «citizens» and «honorary citizens»; craftsmen or guildsmen were almost not recorded as a separate urban estate but were included to the philistines' estate. The most numerous estate was the philistinism, and the merchants accounted for only a few percent of the population of the province. On the basis of statistical data an analysis of changes in the number of different categories of urban estates was conducted. The share of philistines and merchants in the population of the province was growing and in the 30's of the nineteenth century had reached 15–18 %. In the second half of the 50's of the nineteenth century it decreased due to an unfavorable demographic situation. At that time the urban estates were the majority of the population in all district's cities of the province, except for Zhytomyr. In the Volyn province the number of the urban estates in the population of the province was greater a few percent than in the European part of the Russian Empire.

Key words: Volyn province, population, urban estates, philistines, merchants, «free people», «citizens», «honorary citizens».

Стаття надійшла до редколегії
25.06.2018 р.

УДК 94(477.81/.82)«18»:271.4

Вікторія Білик

Унійна церква в містах та містечках Волинської губернії (перша третина XIX ст.)

У статті відображено мережу парафій Греко-унійної церкви в містах та містечках Волинської губернії першої третини XIX ст.; з'ясовано кількість парафіян у них, визначено частку уніатів у загальній чисельності міського населення. Показано боротьбу містян-уніатів проти ліквідації Греко-унійної церкви та наголошено на важливій ролі цих процесів у соціокультурному розвитку волинських міст і містечок.

Ключові слова: місто, містечко, Волинська губернія, Греко-унійна церква, унійна парафія.

Постановка наукової проблеми та її значення. На рубежі XVIII–XIX ст. на Правобережній Україні склалась особлива релігійна ситуація, оскільки після поділів Речі Посполитої кінця XVIII ст. Росія отримала землі, на яких, окрім властивих для неї Православної й Римо-католицької церков, існувала ще й Греко-унійна церква. Імператорський уряд розпочав облаштування релігійного простору краю за своїми правилами, що відобразилося, передусім, у ліквідації Греко-унійної церкви, яка зберігала найміцніші позиції у Волинській губернії. Саме тут у більшості населених пунктів переважали унійні парафії. Наступ уряду на Унійну церкву натрапив на активний супротив її вірних, особливо активними в цьому протистоянні виявилися мешканці волинських міст і містечок, адже завжди місто було тим осередком, де найперше визрівали й розгорталися протестні рухи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Стратегію конфесійної приналежності містян, їхня боротьба за збереження унійних храмів великою мірою визначали особливості розвитку соціокультурного простору волинських міст і містечок. Отже, етноконфесійна структура міського населення, зміни, які в ній відбулись упродовж першої третини XIX ст., повинні бути важливою складовою частиною досліджень урбаністичних процесів у регіоні. Натомість у сучасній урбаністиці багато питань залишаються ще не дослідженими. В останні роки з'явилася низка наукових робіт щодо різних аспектів міської історії Волинського регіону. Детальний аналіз наукового доробку сучасних українських істориків у галузі урбаністики здійснила відома українська дослідниця міської історії Олена Прищепа [52]. У статті відображено основні результати досліджень міст Правобережної України загалом і Волинської губернії зокрема періоду кінця XVIII – початку XX ст. Роблячи висновки про домінування краєзнавчих підходів до висвітлення міської історії краю, авторка, однак, засвідчує появу праць із високим науковим рівнем. Зокрема, ідеться про доробок О. Карліної, статті якої мають глибоке теоретичне та джерелознавче підґрунтя [42–48]. Крім того, це чи не єдиний науковець, котрий досліджує міську історію першої половини XIX ст., адже більшість авторів, у тому числі й О. Прищепа, зосереджують свою увагу на питаннях розвитку українських міст другої половини XIX – початку XX ст. Отже, у вітчизняній історіографії дослідження міст, особливо їх розвиток у першій половині XIX ст., «не претендує на повне охоплення проблеми» [52, с. 136]. Напрацювання новітніх науковців стосуються окремих аспектів міської історії. Не всі вони однаково повно відображені в студіях. Зокрема, один із них – культурний простір міст (а особливо етноконфесійна ситуація у волинських міських поселеннях) – потребує ще глибокого вивчення. Саме це й стало визначальним під час вибору теми нашого дослідження.

Отже, **мета статті** – відображення мережі унійних парафій у міських поселеннях Волинської губернії першої третини XIX ст. та визначення ролі міського населення в боротьбі за збереження Греко-унійної церкви.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. російський уряд розпочав облаштування новоприєднаних земель, у тому числі й Волині, за своїм законодавством. На ці території одразу поширено губернський устрій з утворенням органів влади у Мінській, Брацлавській та Ізяславській (у червні 1795 р. Переіменована у Волинську) губерніях [41, с. 123]. За імператорськими указами від 8 грудня 1792 р. і 23 квітня 1793 р. генерал-губернатором цих адміністративних одиниць і головнокомандуючим військ на заході Російської імперії став головнокомандувач російських військ Михайло Кречетников [40, №№ 17 090, 17 112]. Він отримав наказ зібрати інформацію про новоприєднані землі, у якій би відображались усі сфери життя й господарської діяльності місцевого населення. Цю роботу продовжено й за наступного генерал-губернатора Тимофія Тутолміна. Її результатом стало укладення «Географічного та економічного опису Волинської губернії 1798 р.». За результатами «Опису» у Волинській губернії нараховувалося 12 міст і 134 містечка (ця кількість залишалася незмінною впродовж першої половини XIX ст.). Правовий статус цих поселень визначався окремими імператорськими указами [48, с. 97–98, 100].

Паралельно в державі відбувався також церковно-адміністративний поділ новоприєднаних земель. Їх уключено в одну Мінську єпархію на чолі з архієпископом Мінським Віктором (Садковським) [50, с. 1168]. Царський уряд почав розглядати питання про навернення уніатів на православ'я. Оскільки Греко-уніатська церква підпорядковувалася папі римському, цілком закономірним було прагнення російського уряду позбавити її впливу ззовні й підпорядкувати цю церкву собі. У процесі навернення уніатів на православ'я можна виділити кілька етапів залежно від зусиль влади, спрямованих на ліквідацію Греко-унійної церкви. Особливо активними такі заходи були наприкінці XVIII ст., у роки правління Катерини II. При її наступниках – Павлі I та Олександрі I, які виявилися більш лояльними до Греко-унійної церкви, ліквідаційні процеси сповільнюються, у результаті чого чисельність унійних

парафій і вірних у них істотно збільшилася. Але вже наприкінці правління Олександра I (1820-ті рр.) намітилися нові тенденції в церковній політиці й уряд почав уживати заходів, спрямованих на вилучення Унійної церкви з-під юрисдикції Римо-католицької. Активізовано цей процес в роки правління Миколи I, коли влада наприкінці 1830-х рр., використовуючи греко-унійну ієрархію, провела остаточну ліквідацію Греко-унійної церкви, замаскувавши цей процес під добровільне приєднання уніатів до Православної церкви.

Отже, упродовж першої третини XIX ст. кількість унійних парафій та вірних у них у межах Волинської губернії зазнала істотних змін. Спробуємо показати ці зміни, а також виокремити парафії Греко-унійної церкви в міських поселеннях губернії та визначити їх частку від загальної кількості.

Унійні парафії Волинської губернії в першій третині XIX ст. входили до складу Луцької греко-унійної єпархії, яку тривалий час очолював Стефан Левінський. Ставши єпископом Луцької єпархії, у своїй резиденції в Почаєві він видав розпорядження за номером 339 від 29 липня 1798 р. провести генеральну візитацію парафіяльних церков. Вона по праву вважається найповнішою й найдокладнішою, оскільки дає змогу визначити кількість парафій і парафіян, які перебували в унії. На підставі отриманих даних у 1804 р. архієпископ Іраклій Лісовський підготував звіт для папського нунція Фоми Ареццо в Петербурзі, де зазначалося, що Луцька уніатська єпархія нараховує 141 парафію, 146 священників та 81 105 вірних [39, с. 80]. Натомість, за уточненими даними за 1803 р., у Луцькій уніатській єпархії було 176 парафій, 191 священник і 102 150 вірних [54, с. 15]. У 1807 р. у Луцькій уніатській єпархії нараховувалося 155 парафій і 88 492 парафіяни в них. Крім того, при 23 монастирських церквах нараховувалося ще 9632 парафіяни. Отже, загальна кількість уніатів на 1807 р. становила 90 124 особи [38, арк. 478 зв.–483]. Сюди входили парафії трьох правобережних губерній (Волинської, Київської та Подільської). У 1828 р., перед ліквідацією Луцького владництва, до нього належало 192 парафії, із яких у Волинській губернії – 179 [51, с. 266].

Унаслідок переходу уніатів на православ'я наприкінці XVIII ст. Унійних парафій зовсім не залишилось у Старокостянтинівському та Заславському повітах.

Найбільше унійних парафій – у Ковельському повіті, на території якого було п'ять деканатів. Усі вони належали до Ковельсько-Володимирської сурогації, створення якої припадає на 1801–1805 рр. Довгий час її очолював староратнівський парох, ковельський сурогат, асесор Луцької уніатської консисторії Теодор Полухович [3, арк. 18 зв.].

У 1804 р. Т. Полухович склав перелік із 85 парафій Ковельського повіту на підставі відомостей, поданих деканами [4, арк. 18–18 зв.]. У Камінь-Каширському деканаті діяло 19 парафій, до яких належало 9959 парафіян [17]; у Ратнівському деканаті було 18 унійних парафій і 10 434 парафіяни [7, арк. 2 зв.]. До 1824 р. кількість парафій у деканаті не змінилася, а чисельність парафіян зросла на 1444 особи [8, арк. 13 зв.]. До 1824 р. Кашоградський деканат нараховував 24 парафії й 15 244 парафіяни [10, арк. 3–3 зв.]. У Ратнівсько-Зажицькому деканаті протягом 1800–1824 рр. було 13 парафій та близько 8000 парафіян [17, арк. 100]. У Ковельському деканаті нараховувалося всього 11 парафій. Загальна кількість уніатів у Ковельському деканаті на 1818 р. становила 5606 осіб [11, арк. 23]. Отже, у Ковельському повіті наприкінці другого десятиліття XIX ст. нараховувалося близько 48 тис. уніатів. Із понад вісімдесяти парафій лише 12 були в міських поселеннях (14 %). Зокрема, по три парафії діяло в м. Камінь-Каширському та містечку Ратно, дві – у містечку Несухойжі, по одній – у містечках Стобихва, Михнівка, Мацейов, Кашовка. Сюди також потрібно додати парафію при василіанському монастирі в містечку Мильчі, де було 1364 парафіяни. Отже, кількість парафіян у міських парафіях становила 7213 осіб (18 % від загальної кількості).

У Дубнівському повіті на початку XIX ст. зафіксовано близько 40 греко-уніатських церков, що належали до Дубнівського, Козинського й Олицького деканатів. Особливість цього повіту полягала в тому, що тут церковно-адміністративний поділ був нечітким, оскільки більшість освячених на православ'я церков були закриті, а миряни, залишаючись вірними унії, для проведення богослужінь за своїм обрядом використовували костьоли або будували каплиці. Згідно з проведеною у 1800 р. візитацією в Дубнівському деканаті було 19 парафій, у Козинському – шість, Олицькому – 16 парафій, що мали 14 церков і три каплиці [14, арк. 9 зв.–10; 12, арк. 27–31; 3, арк. 12–12 зв.]. Отже, не всі парафії мали свої культові споруди. Станом на 1807 р. кількість уніатів у Дубнівському повіті становила 18 680 осіб, а в 1823 р. – 21 464 [38, арк. 479 зв.]. У міських поселеннях сконцентровано 18 % унійних парафій – по дві в містечках Олика, Боремель та місті Дубно (одна з них – при василіанському монастирі), по одній – у

містечках Острожець і Торговиця. Кількість вірних у них – 5654 особи (щодо однієї з парафій у Боремлі дані відсутні), що становило приблизно 29,7 % від загальної кількості уніатів у повіті.

На початку XIX ст. у Луцькому повіті було 23 парафії, поділені між чотирма деканатами: до Дубровицького належало сім парафій, Луцького – дев'ять, Олицького – одна й Кашоградського – шість [17, арк. 12]. Із часом кількість греко-уніатських парафій у Луцькому повіті значно зменшилася, оскільки деякі церкви переосвячено на православ'я, а деякі просто закрито. Дубровицький деканат ліквідовано, а його парафії приєднали до інших деканатів. У 1804 р. залишилося 13 парафій [9, арк. 4, 20]. У 1807 р. кількість парафій збільшилася до 15 із 12 706 осіб вірних [38, арк. 478 зв.]. Чотири парафії функціонувало в міській місцевості – по дві в містечках Дубровиця й Городок. Сюди треба додати ще парафію при василіанському монастирі в Луцьку. Монастирська церква в 1790-х рр. була переосвячена на благочестя, але місцеві василіани аж до ліквідації монастиря надавали треби своїм парафіянам – спочатку в інших храмах, а потім – у каплиці, під яку переобладнали одну з монастирських келій. Службу Богу в луцьких василіан на 1807 р. відвідувало 915 парафіян. Отже, частка унійних парафій у міських поселеннях Луцького повіту становила 31 %, у них нараховувалося 6516 парафіян (51 % від загальної кількості).

У Кременецькому повіті на 1804 р. було сім парафій, із яких дві – у Кременці (василіанська (969 парафіян) і на передмісті Туніки (957 парафіян). Ще одна парафія в цей час діяла при василіанському монастирі в Почаєві (973 парафіяни) [3, арк. 11–11 зв.]. Отже, у міських поселеннях на 1807 р. проживало 2899 уніатів, що становило 92 % від загальної кількості уніатів у повіті (3139 осіб).

За візитацією 1800 р. у Володимир-Волинському повіті було вісім парафій, із яких дві діяли в містечках Горохів і Дружкопіль [16, арк. 97; 15, арк. 95]. Залишалася ще парафія у Володимирі-Волинському при василіанському монастирі, хоча унійну каплицю тут забрано на православ'я. У 1804 р. її відвідувало 23 уніати, але вже у 1807 р. володимирські василіани взагалі не мали парафіян. На 1807 р. в повіті зафіксовано лише дві парафії в селі Старий Горохів (453 парафіяни) та містечку Горохів (765 парафіян). Отже, у містечку сконцентровано 64 % уніатів повіту.

У Житомирському повіті протягом першої третини XIX ст. існувало чотири парафії, три з яких діяли в селах і лише одна – у містечку Тригір'ї при василіанському монастирі (у 1807 р. було 1203 парафіяни [38, арк. 478 зв.–483 зв.], у 1826 р. – 966 парафіян, у 1831 р. – 1130 парафіян) [18, арк. 192; 19, арк. 162]. А згадувані в кінці XVIII ст. дві унійні парафії в Бердичеві ліквідовані [37, арк. 161–162], натомість залишились окремі греко-уніатські сім'ї, котрі відвідували богослужіння й виконували треби в костьолах, при яких служили унійні священики [19, арк. 19–29 зв.]. Загальна кількість уніатів у повіті становила близько 2212 осіб [54, с. 189].

В Острозькому повіті в кількох селах та містечку Гоща проживали лише окремі уніати (310 осіб) [13, арк. 21]. У Рівненському повіті було сім греко-уніатських парафій і 7221 вірний у них. Із них чотири парафії (57 %) – у міських поселеннях: Пречистенська (1930 парафіян) і Миколаївська (2190 парафіян) у містечку Дубровиця та дві парафії в містечку Висоцьк (299 і 593 парафіян). Кількість парафіян у них – 5012 осіб, що становило 69 % від загальної кількості уніатів у повіті [16, арк. 10].

За візитацією 1800 р., в Овруцькому повіті було 19 парафій, у яких у 1807 р. нараховувалося 10 767 уніатів [38, арк. 483 зв.]. Сюди також потрібно віднести парафію при василіанському монастирі в Овручі, де в 1807 р. було 1325 парафіян (12 %) [38, арк. 478 зв.–483 зв.]. Це – єдина міська унійна парафія.

У Новоград-Волинському повіті унійних парафій не було взагалі, лише при василіанському монастирі в місті приписано 24 уніати [1, арк. 93].

Отже, у першій третині XIX ст. зі 179 унійних парафій Волинської губернії лише 37 було в містах і містечках (близько 21 %), у них нараховувалося понад 30 тис. вірних (34 % від загальної кількості уніатів у губернії). Частка вірних Греко-унійної церкви серед населення міст і містечок Волинської губернії в першій третині XIX ст. становила 23 %.

У ході ліквідаційної політики російського уряду стосовно Греко-уніатської церкви до кінця 1830-х рр. кількість її вірних у губернії скоротилося в десятки разів. Отже, у 1836 р. у Волинській губернії нараховувалося ще 6134, у 1837 р. – 4112, а в 1838 р. – 3288 вірних Греко-уніатської церкви [24, арк. 28 зв.–183; 23, арк. 22 зв.–49; 25, арк. 93 зв.–117; 21, арк. 49 зв.–75]. Ці дані є неповними, фрагментарними й не дають можливості визначити частку міського населення.

Усі заходи царизму, спрямовані на ліквідацію унії в краї, упродовж першої третини XIX ст. натрапляли на активний супротив вірних Унійної церкви. Протести вірян мали різний характер – від

таємного сповідання своєї віри до відкритих збройних виступів. Наведемо лише деякі найбільш яскраві приклади боротьби волинських містян-уніатів за збереження своєї церкви. Часто колишні уніати зверталися зі скаргами до місцевої влади, висловлюючи колективне прохання про своє повернення в лоно Греко-унійної церкви. Наприклад, жителі міста Овруча, що були парафіянами овруцької Святомиколаївської церкви, просили радомишльського офіціала П. Шатунського про прийняття їх назад в унію [20, арк. 98]. Вони продовжували отримувати треби у василіан, хоча й уважалися православними ще з 1795 р. Мешканці містечка Торговиця залишалися всі в унії, хоча дві місцеві церкви ще в 1796 р. були освячені на православ'я [6, арк. 37–37 зв.]. А от мешканці Володимира-Волинського під час навернення на православ'я вирішили залишитися в унії. Коли вмовляння городничого не допомогли, то найактивніших уніатів заарештували, ув'язнили й закували в кайдани. Деяких із них жорстоко побили солдати, змусили сповідатись у православного священника та, урешті-решт, – прийняти православ'я [28, арк. 3].

Трапляються випадки, коли уніати, щоб не приймати православ'я, переходили в римо-католицьку віру, як-от у містечку Корець Новоград-Волинського повіту [26, арк. 2]. Ще одна форма протесту – хрещення дітей чи шлюб за унійним або римо-католицьким обрядом. Наприклад, на початку 1805 р. в містечку Кашівка священник Степан Яневич охрестив за унійним обрядом доньку православного шляхтича Кочуровського, а згодом католицький ксьондз обвінчав її зі шляхтичем Люблінським, який сповідував католицьку віру [5, арк. 6]. Проти навернення в різний спосіб протестувало й духовенство. За відправлення богослужінь у православних церквах, наприклад, унійні священники з містечок Козин і Вишневець за рішенням суду вислані за межі імперії [27, арк. 1 зв.–9, 27].

Однією з форм протесту було самовільне будівництво каплиць у тих містечках, де церкви переосвячено на православ'я, а мешканці залишилися в унії. Так, до 1805 р. відкрито греко-уніатські каплиці в Дубнівському повіті – у Дубні, містечку Торговиця, у Кременецькому повіті – у Кременці, у Володимир-Волинському повіті – у Горохові [2, арк. 1 зв.]. Будівництво греко-уніатських церков або каплиць продовжувалось і в наступні роки. У 1806 р. розпочалося будівництво унійної церкви в містечку Ратно.

Посилення тиску на Унійну церкву в кінці 1820-х рр. призвело до появи нових форм протесту її вірних. Уніати дедалі частіше переходили до активних дій. Цей процес набув масового характеру із середини 1830-х рр., коли всім греко-уніатським церквам заборонили використовувати під час літургії та інших богослужінь органну музику, дзвонити дзвониками, також ліквідувались амвони, які призначалися для читання з них проповідей, і бокові престולי, заборонялися монстрації (для носіння в них священних дарів під час хресних ходів) [53, с. 328].

Переобладнання церков за православним зразком викликало незадоволення місцевого населення. Великого розголосу набула справа про бунт мешканців містечка Ратно [33, арк. 2]. Згідно з розпорядженням єпархіального начальства про облаштування унійних церков за православним зразком настоятель Пречистенської церкви містечка Ратно Максиміліан Дмоховський на свої кошти облаштував у церкві престол. 1 серпня 1834 р., перебуваючи в Ратно, єпископ Й. Семашко залишився задоволений внутрішнім оздобленням церкви і здійснив святкове богослужіння. Усе було спокійно до 23 серпня, коли місцеві жителі разом із селянами державного села Видраниця в кількості 30 осіб знову облаштували церкву за греко-уніатським зразком, погрожували священнику розправою. Того самого дня парафіяни ще двох ратнівських церков – Воскресенської та Іллінської – не дозволяли священникам здійснювати богослужіння й забрали ключі від храмів. Розслідували цю справу майор Локателлі та чиновник особливих доручень Чулков. У ході слідства встановлено причетність до бунту 42 осіб, із яких організаторами заворушень визнано міщан Федора Доросевича, Михайла Панкевича, Климентія Сажка, Анастасію Мартиниху Сибастіанович і Катерину Сазонову Юзиху [29, арк. 1–15].

У рапорті генерал-губернатора міністру внутрішніх справ від 13 жовтня 1834 р. зазначено причини бунту: неоголошення по всіх церквах розпорядження про впровадження богослужіння за православним зразком; негідну поведінку місцевих ратнівських священників – Дмоховського, який вимагав велику плату за здійснення обрядів хрещення й поховання, пияцтво та непристойну поведінку священників Полуховича й Кульчицького, який, до того ж, перебував під слідством [29, арк. 39, 62 зв.–64 зв.].

Справу розглядала спеціально створена в Ковелі 20 вересня 1834 р. військово-слідча комісія [33, арк. 44]. Вона наполягала на покаранні найбільш активних бунтівників шпіцрутенами, а решту відправити під варту. Імператор вніс свої корективи: він був проти тілесного покарання, а наказав винних

відправити на шість місяців у Київ на будівництво місцевої фортеці. Предводитель дворянства Ковельського повіту Янушевський, який орендував частину містечка Ратно, і поміщик Вольський, запідозрений в організації бунту, підлягали тасмному поліцейському нагляду [29, арк. 72–88 зв.]. Переосвячення ратнівських церков на православ'я відбулось у 1838 р. У травні на православ'я перейшло 1142 особи з 1695 ратнівських парафіян [49, с. 437].

Відбувалися також події, не характерні для того часу. Зокрема, власник Дубна князь Юзеф Любомирський тричі – у 1834, 1835 і 1836 р. – звертався до Синоду за дозволом збудувати в передмісті унійну церкву [30, арк. 1–5]. У своєму клопотанні він пояснював, що в Дубні мешкає 660, а в навколишніх селах – ще 224 уніати, які після урядової заборони правити за греко-уніатським зразком у римо-католицькому костьолі не мають місця для відправлення богослужінь. Такого дозволу князь не отримав, натомість у Волинській духовній консисторії йому порадили краще витратити кошти на ремонт православних храмів [32, арк. 9, 19 зв.–20]. Проте місцеві уніати сподівалися досягти поставленої мети, бо в 1837 р. Синод отримав прохання від дубнівського церковного старости Йосафата Хоцинського надати дозвіл на відновлення богослужінь за греко-уніатським обрядом у церкві на острові річки Ікви [31, арк. 1–12]. У містечку Боремель Дубнівського повіту в 1837 р. наявний там мурований римо-католицький костьол, який до 1798 р. був унійною церквою, «по высочайшему повелению» знову передали уніатам. Це зумовлено тим, що в Боремелі проживало 870 уніатів, тоді як православних і римо-католиків було, відповідно, 27 і 118 [22, арк. 1, 10].

Уніати волинських міст та містечок продовжували відстоювати свою віру навіть після офіційного проголошення в 1839 р. «акту возз'єднання» Греко-уніатської церкви з Православною. Вони, зокрема, на знак протесту приймали римо-католицьку віру. Так, у містечку Дубровиця Луцького повіту протягом 1839 р. з унії в римо-католицизм перейшло 38 осіб [34, арк. 16 зв.]. У Горохівській парафії Володимир-Волинського повіту за цей же час римо-католиками стало 175 уніатів [36, арк. 11].

Не бажаючи навертатися на православ'я, парафіяни протестували. Місцеві органи влади неодноразово зверталися до військового міністерства з проханням про надання військових загонів для підтримання порядку й залучення їх до процесу навернення. Наприклад, 11 березня 1839 р. військовий міністр отримав прохання дати дозвіл увести військові загоны в Овруч та Ковель Волинської губернії [35, арк. 9 зв.]. Зрештою, навіть майже через десятиліття після ліквідації унії багато колишніх унійних храмів у волинських містечках ще не були переобладнані за православним зразком, а населення продовжувало сповідувати батьківську віру, як це було, наприклад, у церквах Каменя-Каширського [34, арк. 2 зв.].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, як засвідчив аналіз архівних матеріалів, у Волинській губернії першої третини ХІХ ст. була розгалужена мережа парафій Греко-унійної церкви. 37 унійних парафій (21 % від загальної кількості) зосереджено в містах та містечках. У них нараховувалося понад 30 тис. парафіян, що становило більш ніж третину від загальної кількості уніатів у губернії. Згідно з «Описом» 1798 р., чисельність населення волинських міст і містечок становила 132 377 осіб, із яких близько п'ятої частини – вірні Унійної церкви. Наступ уряду на цю церкву і її остаточна ліквідація спонукали уніатів до активної боротьби, що, безумовно, позначилося на конфесійній ситуації у волинських містах і містечках. Однак це дослідження є лише першою спробою показати етноконфесійний простір міських поселень Волині першої третини ХІХ ст., а тому подальші дослідження в цьому напрямі не лише бажані, а й необхідні, оскільки волинські міста й містечка завжди були поліконфесійними, що й визначає особливості розвитку їх соціокультурного простору.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 382. Оп. 2. Спр. 27.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 59.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 66.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 85.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 90.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 225.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 255.
8. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 295.
9. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 299.
10. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 311.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 316.

12. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 331.
13. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 338.
14. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 355.
15. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 362.
16. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 364.
17. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 365.
18. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 400.
19. Держархів Волинської обл. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 445.
20. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 306.
21. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 47.
22. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 76.
23. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 92.
24. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 785.
25. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 788.
26. Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 1186.
27. Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 275.
28. Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 761.
29. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 797. Оп. 6. Ч. 2. Д. 22953.
30. РГИА. Ф. 797. Оп. 6. Ч. 2. Д. 23047.
31. РГИА. Ф. 797. Оп. 7. Д. 23189.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 66. Спр. 111.
33. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 141. Спр. 468.
34. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 149. Спр. 426.
35. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 413. Спр. 1.
36. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 413. Спр. 19.
37. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 789а. Спр. 84.
38. ЦДАК України. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 508.
39. Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. Вильно: Тип. А. Киркора, 1868. 615 с.
40. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. XXIII, №№ 17090, 17112. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-я Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 975 с.
41. Каретников С. М. Волинская губерния: географическо-исторический очерк губернии. Почаев, 1912. 131 с.
42. Карліна О. Мізоч як типове приватне містечко Волинської губернії наприкінці XVIII – в 50-х роках XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: наук. записки Рівнен. держав. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2007. Вип. 11. С. 71–76.
43. Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: традиції, люди*: матеріали конф. Луцьк, 2007. С. 61–68.
44. Карліна О. Міське управління Олики в першій половині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: матеріали конф., Луцьк, 2006. С. 68–74.
45. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX ст. *Волинські Афіни*: зб. наук. праць. Тернопіль, 2006. С. 11–22.
46. Карліна О. Повітові міста Волинської губернії: особливості міського управління 1795–1861 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2009. Вип. 17. С. 50–54.
47. Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми. *На службі Кліо*: зб. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 493–501.
48. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97–114.
49. Кудринский Ф. Возсоединение униатов в м. Ратном Волинской губернии в 1838 году. *Киевская старина*. 1892. № 36. С. 424–438.
50. Липский И. Возсоединение униатов на Волини в 1794–1795 гг. по документах Волинской духовной консистории за 1795 г. *Волинские епархиальные ведомости*. 1880. № 26. С. 1168–1174.
51. Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 259–269.
52. Прищепя О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2013. Вип. 12. С. 131–139.

53. Толстой Д. А. Римский католицизм в России. Санкт-Петербург: Тип. Демакова 1876. 483 с.

54. Radwan M. Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839 Roma Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001. 504 s.

Виктория Билык. Униатская церковь в городах и местечках Волынской губернии (первая треть XIX в.).

В статье на основе архивных материалов показывается сеть греко-униатских приходов в городах и местечках Волынской губернии, определяется количество прихожан в них, массовая доля униатов в общей численности городского населения края. Внимание обращается на борьбу горожан против мер царской власти, направленных на ликвидацию Униатской церкви. На конкретных примерах показаны основные методы и формы этой борьбы. Установлено, что в начале XIX в. горожане-униаты прибегали к мирным формам протеста (жалобы, тайное исповедание своей веры), а в конце 1830-х гг. они все чаще стали прибегать к открытым бунтам, в которых принимали участие представители различных социальных групп городского населения: мещане, крестьяне, духовенство, шляхта. Особый акцент делается на роли этой борьбы в социокультурном развитии волыньских городских поселений. Подчеркивается необходимость дальнейшего детального изучения этноконфессионального пространства волыньских городов и местечек в определенный период.

Ключевые слова: город, местечко, Волынская губерния, Греко-униатская церковь, униатский приход.

Victoria Bilyk. The Uniate Church in the Cities and Towns of the Volyn Province (First Third of the XIX Century). In the article on the basis of archival materials the network of greco-uniate parishes in cities and towns of the Volyn province is shown, the number of parishioners in them is determined, the mass share of Uniates in the total number of the urban population of the region. The attention is drawn to the struggle of city dwellers against the measures of royal power, aimed at the elimination of the Uniate Church. Specific examples show the main methods and forms of this struggle. It was found out that at the beginning of the XIX century the Uniate people resorted to peaceful forms of the protest (complaints, secret confessions of their faith), and in the late 1830s, they increasingly began to resort to open riots involving representatives of various social groups of the urban population – townspeople, peasants, clergy, nobility. Particular emphasis was placed on the role of this struggle in the socio-cultural development of Volyn city settlements. It is emphasized the need for further detailed study of the ethnoconfessional space of the Volyn cities and towns of the designated period.

Key words: city, town, Volyn province, Greco-Unia church, uniate parish.

Стаття надійшла до редколегії
10.08.2018 р.

УДК 94(477.82:100)«1915/1916»:355.422

Петро Хомич

Волинське Полісся під час Першої світової війни: бойові дії в 1915 – на початку 1916 рр.

У статті здійснено аналіз ходу воєнної кампанії на Волинському Поліссі в 1915 – на початку 1916 рр. Головну увагу приділено динаміці просування лінії фронту в цьому регіоні, основним військовим операціям, які відбувалися під час так званого «великого відступу» російських військ та в умовах стабілізації фронтової лінії по річці Стир на межі 1915–1916 рр. На основі вивчення широкого кола історичних джерел відтворено перебіг окремих боїв і локалізовано їх із прив'язкою до сучасних населених пунктів Волинського Полісся, охарактеризовано сили й засоби ведення бойових дій воюючими сторонами, проаналізовано наслідки головних битв та їх вплив на загальну ситуацію на Південно-Західному фронті. Висвітлено участь польських легіонерів у битвах із російськими військами на території сучасного Маневицького району.

Ключові слова: Перша світова війна, Волинське Полісся, Південно-Західний фронт, бойові дії, російська армія, австро-німецькі війська, польські легіони.

Постановка наукової проблеми та її значення. Події Першої світової війни на Волині частково висвітлені в публікаціях науковців та краєзнавців. Однак вони основну вагу приділяють подіям 1916 р., насамперед так званому «Брусилівському прориву». Питання бойових дій у 1915 р. лише епізодично та поверхово розкрито в працях сучасних дослідників. Викладений у їхніх публікаціях матеріал не дає